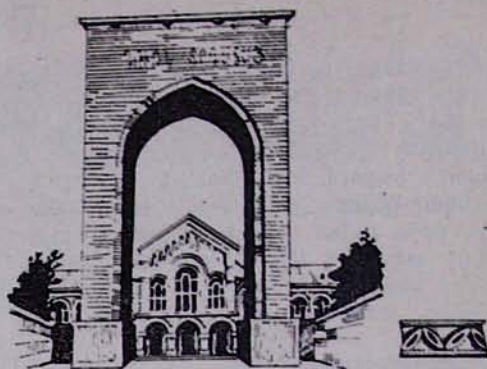

ՎԵՆԱՐԱՆՈՒՄ

ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԹՈՍՅԱՆ

(Հոգևոր ճեմարանի դասախոս, դոցենտ)

ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ԴԱՐՔՆՈՑԸ

Այսօր ողջ քաղաքակիրթ աշխարհն ընդունում է, որ հայը ուսումնաստենչ է և ստեղծել է համաշխարհային արժեք ու նըշանակություն ունեցող մշակույթ: Այս փառավոր ավանդույթը մեր ժողովրդի մեջ սկիզբ առավ Հայաստան աշխարհ քրիստոնեության մուտք գործելով: «Քանզի ի սմա ծագեաց մեզ լոյս ի Հայաստան աշխարհի»^{*}. այսպես է ընկալել մեր ժողովուրդը քրիստոնեության մուտքը Հայաստան և այն խորհրդանշող ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի կառուցման երկնառաք տեսիլքը: Հայ եկեղեցի և լուսավորություն հասկացություններն իրարից անբաժանելի, իրար լրացնող, իրար համահիշ դարձան մեր ժողովրդի գոյության բոլոր դարաշրջաններում: Այս իմաստով բոլորովին պատահական չէր, որ քրիստոնեության ընդունումից միայն մեկ հարյուրամյակ հետո հեռատես հայ հոգիները մեր ժողովրդի գոյատևումը կապեցին լուսավորության, գրի ու դպրության հետ:

Ս. Սահակն ու ս. Մեսրոպը լուսավորության մեծ ծրագիր կազմեցին, դպրոցներ բացեցին, հայկական առաջին դպրոցները,

և առաջիններից առաջինը՝ այստեղ, Էջմիածնում, դպրոցներ, ուր «վարժվում էին հոգեպատում գրքերի քաղցրուսույց ընթերցանությամբ»¹:

Մեր ուսումնաստենչ նախնիները երկրներ անցան, ծովեր ճեղքեցին՝ իրենց գիտելիքները լրացնելու, ամբողջացնելու համար: Բարձր պատրաստակալությամբ մարդիկ ունենալու նպատակով մեր ժողովուրդը բացվեց դեպի արտաքին աշխարհ, մեսրոպյան դպրոցի աշակերտները շուտով հմտացան, առնականացան և ձեռք զարկեցին այն ժամանակվա համար իրապես խիզախ և տիտանական մի գործի՝ Աստվածաշնչի և հունա-ասորական դպրության լավագույն մտուշների թարգմանությանը, մի խնդիր, որ կատարեցին պատվով և գերագույն բարեխղճությամբ:

Հայ դպրոցը մեր ժողովրդին տվեց ազգային ինքնագիտակցություն և դարերով ազգային արտահայտություն չստացած՝ մտքի նրբության ու ճաշակի դրսևորման հմարավորություն: Այսպես ստեղծվեց համաշխարհային արժեք ներկայացնող այն մշակույթը, որը կոչվում է հայկական: Մեր մշակույթին քաջաժանոթ օտար գիտնա-

^{*} Ջեկուցում՝ կարդացված Վեհարանում, Գևորգյան ճեմարանի հիմնադրության 100-ամյակին նվիրված հանդիսության ժամանակ, 1974 թ. դեկտեմբերի 15-ին: Հրատարակվում է կրճատումներով:

¹ Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1962, էջ 122:

կանները շատ բարձր են գնահատել նրա առանձին արտահայտությունները:

Ուսումնասունությունը հայ իրականության մեջ դարձավ ազգային գեղեցիկ ավանդույթ: Մեսրոպյան դպրոցները հետագայում վերանեցին աշխարհի այս մասում հռչակված միջնադարյան հայկական համալսարանների և դպրեվանքերի՝ Սյունյաց դպրոցը, Արարատյան նահանգի դպրոցները, Կեչառիս, Հաղբատ-Սանահին, Գլա-

Մայր Աթոռում դպրոց միշտ էլ եղել է, պատմական հանգամանքների բերումով՝ երբեմն ընդմիջումներով: Իսկ 1441 թվականից Հայրապետական Աթոռի Էջմիածին վերադարձից հետո, մինչև մեր օրերը, Մայր Աթոռի դպրեվանքը գործել է գրեթե անընդմեջ: Մեր պատմության անցած ժամանակաընթացքում, Մեսրոպ Մաշտոցից սկսած ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի վերջը, հայ դպրության պատվաբեր գործն իր ու-

Գևորգյան ճեմարանի դասախոսների մի խումբ (1902 թ.)

ձոր, Տաթև և այլն: Հայաստան աշխարհի պատմական նակատագրին զուգընթաց գիրքն ու դպրությունը ծաղկում էին ապրում այս կամ այն «աշխարհում», նահանգում, և այս վտակներից ու գետակներից գոյանում էր հայ դպրության ծովը, որ մինչև մեր օրերն է բերել-հասցրել ծովածավալ մի գրականություն՝ շուրջ 25 հազար օրինակ ձեռագիր մատյաններով: Էջմիածինը հանդիսացավ նաև մայր մատենադարան, ուր 5-րդ դարից սկսած հատիկ-հատիկ հավաքվել էր շուրջ հինգ հազար ձեռագիր մատյան:

սերի վրա վերցրեց եկեղեցին, իսկ Էջմիածինը դարձավ այդ գործի ջահակիրը:

Մեր ժողովրդի, առավելապես արևելահայության համար բախտորոշ նշանակություն ունեցավ Արևելահայաստանի միակցումը Ռուսաստանին:

Էջմիածնի Մայր Աթոռի հովանավորության տակ բարձրագույն դպրոց ունենալու միտքը տասնամյակներից ի վեր ազգային մտահոգության առարկա էր դարձել: Կազմակերպվելիք դպրոցի ինչ-որ չափով նախընթացները կային արդեն: 1816 թ. Մոսկվայում սկսել էր գործել Լազարյան ճեմարանը,

տակայն այն «ակադեմիա կոչումը չկրցավ ընդունիլ, զի Լազարյանց հաստատությունը, ոչ ժողով գիտնականաց ուներ, և ոչ վերին աստիճանի գիտությանց ուսումնարան»²: 1824 թ. կանոնավոր գործում էր նաև Ներսես Աշտարակեցու թիֆլիսյան առաջնորդելով ժամանակ հիմնած Ներսիսյան վարժարանը: Մյուս կողմից՝ ըստ 1836 թ. «Պոլոմենիե»-ի հայ եկեղեցուն իրավունք էր տրվում բացել ծխական դպրոցներ ամեն եկեղեցուն կից, իսկ ամեն թեմում՝ նաև թեմական դպրոց: 1837 թ. բացվեց Երևանի թեմական դպրոցը, իսկ 1838 թ.՝ Շուշու թեմականը:

Դեռևս 1847 թ., Ներսես Աշտարակեցու գահակալության օրոք, Էջմիածնում բարձրագույն դպրոց բանալու համար որոշ քայլեր են արվել: Օրմանյանն այդ մասին ասում է. «Մայր Աթոռո մեջ մեծ ուսումնարան մը ունենալու միտքը շատ հին էր, և վերջին դարում մեջ ապրող կաթողիկոսներեն գրեթե ամենքն ալ մեծագույն փառաքան ունեցան, և իրենց ժամանակներուն ու պարագաներուն համաձայն ձեռնարկներ ալ կատարեցին, բայց գոհացուցիչ արդյունք մը չունեցան» («Ազգապ.», էջ 4240): Սակայն այս բոլորը մնաց որպես ծրագիր: Արևելահայ իրականության մեջ հայկական առաջին բարձրագույն դպրոց բացելու պատիվը պատկանում է Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի (Քերեստեճյան) կաթողիկոսին, որի կենսագիր Մ. Աբելյանը «մեծագործ» մակդիրով է կոչում նրան: Իսկ Օրմանյանը, նրան գնահատելով, գրում է. «Այսօր Գևորգի անունը անհակառակ լավագույն և ընտրելագույն կաթողիկոսներուն մեջ տեղ մը գրաված է» («Ազգապ.», էջ 4457):

Գևորգ Դ կաթողիկոսի կյանքին ու գործունեությանը ծանոթանալիս մեր առաջ հառնում է մի տիպար և ուսումնաստեճ հայ հոգևորական: Նա ծնվել է Պոլսում 1813 թ. հուլիսի 3-ին: Արեղա է ձեռնադրվել 1835-ին: Դեռևս վարդապետ, 1844 թ. կոչվում է Պրուսայի թեմի առաջնորդության, ուր 14 տարի անընդմեջ մնացել է իր պաշտոնին: Եպիսկոպոս ձեռնադրվել է 1848 թ.: 1858 թ. ընտրվում է Պոլսո պատրիարք:

1865 թ. վախճանվել էր Մատթեոս Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսը, և Էջմիածնում գումարված «ընտրողական ժողովը» 1866 թ. սեպտեմբերի 17-ին Գևորգ Կոստանդնուպոլսեցուն ընտրում է կաթողիկոս

Ամենայն Հայոց: Իբրև ժամանակի հասարակական կարծիքի արտահայտություն, Օրմանյանը հետևյալ կերպ է գնահատում ազգի այս որոշումը. «Գևորգի անձն ու ընտրությունը... ընդհանուր համակրության տարակա էր դարձած, և Գևորգի կաթողիկոսանալը իբրև ազգային գաղափարներու հաղթանակ կողջունվեր» («Ազգապ.», էջ 4141):

Նորընտիր կաթողիկոսը Էջմիածին է ժամանում 1867 թ. մայիսի 12-ին, իսկ օծումը տեղի է ունենում մայիսի 21-ին: Նույն թվականի հուլիսին հովվապետական այցելության է մեկնում Կովկաս և Ռուսաստան՝ վերադառնալով 1868 թ. փետրվարին: Այդ ուղևորությունը փաստորեն մի հովվական այցելություն էր հայկական թեմերը, «եկեղեցին և դպրոցը բնեղը... ուսման և հայախոսության հորդորներ կարդալը» ևս եղել է այդ ուղևորության քաղկացուցիչ մասը:

Մաղաքիս արքեպ. Օրմանյանի գնահատությամբ «գործունյա և արդյունավոր անձ» է եղել Գևորգ Դ-ը և բացառիկ ուշադիր՝ դեպի ուսումնական գործը, իրեն հատուկ է եղել այդ տարերքը, և այրվել է ուսումնական գործի հրաշքով: Նրա ուսումնական ձեռնարկումները ազգային համբավ էին վայելում. Պրուսայի ազգային վարժարանի հիմնումը՝ երկու սեռի մոտ 1000 աշակերտներով, կապված է իր անվան հետ: «Դպրոցական խնդիրը կրճա ըսվի որ իրեն միտքին մեջ սևեռյալ գաղափարի չափ ամբացյալ էր» («Ազգապ.», էջ 4116):

Գևորգ Դ-ը քաջ ծանոթ է եղել արևելահայության կյանքին և «Պոլոմենիե»-ին և ներքուստ հավատացած, որ Էջմիածնում կարող է արդյունավորել իր ուսումնական մտահղացումները: Նրա գահակալության օրոք բոլոր հայաբնակ քաղաքներում ու գյուղերում վարժարաններ են բացվում: Այդ գործը առավել լավ հիմքերի վրա դնելու նպատակով 1867 թ. հունիսին Էջմիածնի միաբաններից կազմում է ուսումնական մի հանձնաժողով: Ավելի ուշ՝ 1873 թվին թեմական տեսուչների պաշտոն է հաստատում, մարդիկ, որոնք, իբրև առաջնորդների ուսումնական գծով փոխանորդներ, թեմերում շրջելով, լիազորված էին դպրոցներ բացելու և ուսումնական գործի ընդհանուր դրվածքին հսկելու և օգնելու: Հասկանալի է, որ ուսումնական գործի հանդեպ նման նախանձախնդրություն ցուցաբերող անձը պիտի աշխատեր նաև ճեմարան բացել: Գևորգ Դ-ը մշակում է մի մեծ ծրագիր. նախ՝ ապահովել իր ձեռնարկի տնտեսական կողմը: 1—2 տարվա մեջ նա հսկայական գումար է գոյացնում, ճեմարանի հա-

² Տե՛ս Մաղաքիս արքեպիսկոպոս Օրմանյան, Ազգապատում, մասն երրորդ, Երուսաղեմ, 1927, էջ 3474: Մ. Օրմանյանից արված հետազա մեջբերումներն այս աշխատությունից են:

մար հանգանակություն է կազմակերպում, որ համաժողովրդական բնույթ է ստանում: Փաստաթղթերը վկայում են, որ ընչազորիկ հայեր նույնիսկ 2 ուղիքի, 1 ուղիքի գումար են տվել այդ նպատակի համար՝ չուզենալով անմասն մնալ համաժողովրդական այդ մեծ ձեռնարկումից: 1869 թ. մայիսին, իր գահակալության երկրորդ տարեդարձի օրը, «մեծահանդես արարողությամբ» կատարվում է ապագա ճեմարանի հիմնարկերը: Ճեմարանի պաշտոնական անվանումը եղել է՝ **Ժառանգավորաց հոգևոր ճեմարան սուրբ Գևորգյան**. ժողովուրդն է այն **Գեվորգյան ճեմարան** կոչել: Դեպքերի անհաշող դասավորումով ճեմարանի շինարարությունը ձգձգվում էր, սակայն Գևորգ Դ-ի անտեղիտակի հաստատականությունը, ճարտարությունն ու հաստատամտությունը հաղթում են, և 1874 թ. սեպտեմբերի 28-ին, ս. Գևորգի տոնին, կատարվում է ճեմարանի բացումը, և երկու օր հետո շուրջ 60 աշակերտներով սկսվում է կանոնավոր դասավանդումը: Իր կաթողիկոսության շուրջ 20 տարիների ընթացքում Գևորգ Դ-ը յուրովսանն օգտակար է եղել ճեմարանին՝ խելացիորեն հարթելով. մանավանդ, ցարիզմի ոտնձգությունները հայ դպրոցական կյանքի նկատմամբ: Գևորգ Դ-ը վախճանվեց 1882 թ. դեկտեմբերի 6-ին: Ուսումնադաստիարակչական աշխատանքի ամբողջական դրվածքի հետևանքով առաջին տարիների ճեմարանն իր մեջ վերանել է, Օրմանյանի բառերով՝ ասած՝ «ազատ երկրորդական ուսումնարանի», որ աշակերտները կարող էին «ձրի երկրորդական ուսում առնել և ազատաբար դուրս ելլել»: Գոնե Գևորգ Դ-ի ժամանակ «և ոչ մի շրջանավարտ կամ աշակերտ հոգևորականության չհետևեցավ և միաբանության չանդամակցվեցավ» («Ազգայ.», էջ 4242): Աշակերտների թիվը հաջորդ տարիներին շուտով անսպասելիորեն ավելանում է, ուստի 1879 թվին ստիպված են լինում նոր միահարկ շենք էլ ավելացնել՝ որպես ննջարան, ապա և հին և նոր շենքերի միջև մի հիվանդանոց, որպեսզի հիմնական շենքը ամբողջությամբ ուսումնական նպատակով միայն օգտագործվի: Մինչև 1888 թ. ճեմարանավարտ հոգևորական չլինելու պատճառը պետք է բացատրել մանավանդ Գևորգյան ճեմարանում կրոնագիտական առարկաների դասավանդման թույլ դրվածքով և տիպար հոգևորական դասախոս չունենալու հանգամանքով: Այդ է վկայում նաև Օրմանյանը: Մակար Ա. կաթողիկոսը Գևորգյան ճեմարանի ուսուցչական կազմը հարստացրեց որակյալ մանագետներով: Այս մասին Օրմանյանն ասում է. «Բայց

գործի սկսելն էսքը... հրավիրյալ ուսուցիչներ զգացին, թեկրոնական ճյուղը, որ հիմնական և էական է և պետք էր ըլլար հոգևոր ճեմարանի մը համար, իրենց համահավասար և համալսարանական ավանդող չունեի, և հազիվ թե սուրբ Գրոց պատմությունը կավանդվեր ստորին դասարաններու մեջ, և բարձրագույն լսարաններու մեջ կրոնական դասեր կպակսեին» («Ազգայ.», էջ 4580): Այս նպատակով Մակար կաթողիկոսի կողմից Մաղաթիա եպս. Օրմանյանը 1887 թ. հրավիրվում է Գևորգյան ճեմարան՝ որպես կրոնագիտական առարկաների դասախոս: Օրմանյանի հմայքի և ազդեցության շնորհիվ հոգևոր կոչում ստանալու ուխտ արեց մի նոր շնորհալի սերունդ, որոնց մեջ էին Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը, Արտակ Նահապետյանը, Գեվորգ Չորեքչյանը, Գարեգին Հովսեփյանը, ապա և՛ Կոմիտաս վարդապետը և ուրիշներ, հավատավոր հոգիներ, որոնք հայ եկեղեցու և հայկական դպրության սյուները դարձան:

Գևորգյան ճեմարանում ուսումնառությունն ինը տարի էր՝ 6 տարի դպրոցական և 3 տարի՝ բարձրագույն: Իսկ ինչ վերաբերում է ճեմարանի նպատակներին և խընդիրներին, ապա դրանք սպառիչ ձևակերպված էին ճեմարանի կանոնադրության մեջ, այն է՝ «Ուսումնաւարտ աշակերտք ճեմարանիս պարտին ընդունել յատկապէս զաստիճան վարդապետութեան և առհասարակ եկեղեցականութեան և նոր ուսուցչութեան ազգային ուսումնարանաց»³: Որպես համահայկական ուսումնական հաստատություն, աշակերտների ընտրության հարցում ոչ միայն առավելությունը տրվում էր աղքատ ընտանիքների զավակներին, այլև Թուրքիայից և Պարսկաստանից ընտրված սաներին: Որպեսզի բաշխումը արդար լինի, սահմանվել է հայաբնակ բոլոր վայրերի յուրաքանչյուր 5000 ընտանիքից մեկ չունևորի որդի ընդունել: Այս նորման կրկնակի բարենպաստ պայմաններով կիրառվել է միայն Թուրքիայի և Պարսկաստանի հայության նկատմամբ, մոտ 2700 ընտանիքին՝ մեկ սան: Տեղին է հիշեցնել, որ մեծն Կոմիտասը, դեռևս որպես մի թըրքախոս պատանի, ի թիվս այլ որբերի և կյանքից հալածվածների, Գևորգյան ճեմարան եկավ, գուրգուրանք գտավ, հասունացավ, վանքի միջոցներով Եվրոպայում կրթություն ստացավ և Կոմիտաս դարձավ:

³ Տե՛ս Միհրան Գամաղելյան, Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարան, Երևան, 1965 (դիսերտացիա՝ թեկնածուական աստիճան հայցելու համար մերկայացված):

Լսարանական բաժինը դեռ նոր էր կազմակերպվել, երբ վախճանվեց Գևորգ Դ Հայրապետը: Այնուհետև Գևորգյան ճեմարանի գոյության հետագա տարիներին հաջորդաբար Լուսավորչի գահ բարձրացան Մակար Ա Թեղուտցի կաթողիկոսը (1885—1891), Խրիսյան Հայրիկը (1892—1907), Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցին (1908—1910), Գևորգ Ե Սուրենյանց կաթողիկոսը (1911—1930), որոնք ամեն

տություններ, այն մանկավարժություն՝ հարակից բոլոր գիտություններով: Ամուր հիմքերի վրա է դրված եղել ոչ միայն դասական լեզուների դասավանդումը, այլև օտար լեզուների ուսուցումը, մանավանդ գերմաներենը: Գաղափար կազմելու համար նշենք, որ Թ. Ալիդարեկյանը Կ. Մարքսի «Կապիտալը» թարգմանել է ճեմարանում ուսած գերմաներենի շնորհիվ: Մյուս կողմից՝ պրոֆ. Առաքել Առաքելյանը

Կոմիտաս վարդապետը և Հակոբ Մամանյանը մի խումբ ճեմարանականների հետ
(1904 թ. սեպտեմբեր)

ջանք գործ դրին՝ Գևորգյան ճեմարանը պահպանելու և ուսումնա-դաստիարակչական աշխատանքը ավելի բարձր հիմքերի վրա դնելու համար:

Զափազանց հազեցած է եղել Գևորգյան ճեմարանի ուսումնական ծրագիրը: Այնտեղ դասավանդվել է հայագիտություն ամենալայն առումով՝ գրաբարից մինչև տաղաչափություն, հայ ժողովրդի պատմությունից մինչև հայ գրականության պատմության լրիվ դասընթաց. ուսաց լեզու և ուսագիտությանը վերաբերող մի շարք առարկաներ, նույնպես և կրոնագիտական առարկաներ՝ աստվածաբանությունից մինչև ծիսագիտություն. երաժշտություն՝ եվրոպական, ազգային, հոգևոր: Դասավանդվել են ոչ միայն իրական շատ գի-

ճեմարանում ուսած հին հունարենի շնորհիվ կարողացավ թափանցել հին հունական արվեստի ու գրականության խորությունները: Ուսուցումը տարվել է հայերենով, սկզբում՝ գրաբար լեզվով, իսկ հետագայում՝ արևելահայ գրականով:

Պետք է ասել, որ սկզբում դժվարությունները շատ էին. ուսումնական գործը լավ կազմակերպելու իմաստով ամենից դժվարը հայ իրականության մեջ ճեմարանի դասախոս լինելու արժանի մասնագետների պակասն էր՝ կրթական և կոչման առումով: Գևորգյան ճեմարանը բավական ուշ հասավ երազելի վիճակի՝ այն էլ հիմնականում իր իսկ շրջանավարտներով, որոնք, հավարտ ճեմարանի դասընթացների, Մայր Աթոռի հոգացողությամբ, ժամանակի ել-

րուպական և ոռոսական բարձրագույն հաստատություններն ավարտելուց հետո, վերադարձան ճեմարան և պաշտոնավարեցին որպես դասախոս՝ միաժամանակ ծավալելով գիտահետազոտական աշխատանք:

1880-ական թվականների վերջին ճեմարանը մտնում է իր հունի մեջ: Ուսուցչական կազմի մասին որոշ գաղափար տալու համար նշենք, որ երկար տարիներ հայերենագիտություն էր դասավանդում Ստեփան Պալասանյանը, որն արևելահայ աշխարհաբարի քերականության առաջին հեղինակն է: Առավել նշանավոր դարձավ նրան աշակերտած Մանուկ Աբեղյանը, որ Գերմանիայում բարձրագույն կրթություն ստանալուց հետո երկար տարիներ ճեմարանի հայերենագիտության պրոֆեսոր էր:

Բարձր հիմքերի վրա էր դրված նաև մանկավարժության դասավանդումը: Մեր իրականության մեջ առաջին անգամ ճեմարանում է դասավանդվել մանկավարժությունն իր հարակից բոլոր առարկաներով: Երկար տարիներ ճեմարանում այդ գործը զվիալորել է հայտնի մանկավարժ Սեդրակ Մանդինյանը, որը և հասցրեց իրեն փոխարինող արժանավոր աշակերտներ՝ Գևորգ Լեղիյան, Արշավիր Ծավարշյան և ուրիշներ: Հայագիտության և մասնավորապես հայերենագիտության ու մանկավարժության դասավանդումը ճեմարանում մյուս առարկաների համեմատ առավել բարձր հիմքերի վրա է եղել: Ե՛վ մեկը, և՛ մյուսը դասավանդվել են ժամանակի եվրոպական և ոռոսական բարձրագույն հաստատությունների համապատասխան առարկաների մակարդակով: Նույնիսկ 1910 թ. Մ. Աբեղյանն ու Գ. Լեղիյանը առաջարկ են ներկայացրել լարանական բաժինը վերակազմավորել՝ համալսարանի մակարդակով հայագիտություն և մանկավարժություն դասավանդելու համար, մի ծրագիր, որը դժբախտաբար ձգձգվեց ու չիրագործվեց՝ ճեմարանի վերահաս անակնկալ լուծարքի ենթարկվելու պատճառով:

Կրոնագիտական առարկաներ դասավանդող պրոֆեսորներն էին Կարապետ Կոստանյանը, Կարապետ վարդապետ Տեր-Մկրտչյանը, Գևորգ վարդապետ Չորեքչյանը, Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը, ապա և Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը և ուրիշներ:

Տարբեր ժամանակներում ճեմարանում պաշտոնավարել են նաև Ստեփան Մալխասյանը, բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը, Գարեգին Լևոնյանը, Լեոն, Հրաչյա Աճառյանը, Հակոբ Մանանդյանն ու Աշոտ Հովհաննիսյանը, Կարա-Մուրզան, Կոմիտաս վարդապետը, հայտնի նկարիչներ Վարդգես Սուրենյանը, Նիկոլ Թադե-

վոսյանը, մեծ, անվանի հոգևորականներ, մի խոսքով՝ արևելահայ մտավորականության ընտրանին, որ իրենով լցրեց 19-րդ դարի վերջի հայ կյանքը: Հետագայում նրանք էին, որ դարձան հայկական առաջին պետական համալսարանի հիմնադիր դասախոսները, իսկ 1943 թ.՝ մեր հայկական գիտությունների կանառի՝ ակադեմիայի հիմնադիր անդամները և շատ իմաստով ցայսօր էլ մնում են գիտական աննվաճելի բարձունքներ իրենց բնագավառում:

Հասկանալի է, որ նման դասախոսական կազմով և ուսումնաստենչ աշակերտներով կարելի պիտի լիներ կրթա-դաստիարակչական իմաստով մեծ հաջողությունների հասնել: Եվ իրոք, ճեմարանը տվեց արևելահայ մտավորականության զարդը հանդիսացող և համահայկական ճանաչման արժանացած համբավավոր գիտնականներ, դասախոսներ, հոգևորականներ, որոնք մեր նոր վերածննդի կրթա-դաստիարակչական և գիտական վիթխարի խնդիրները լուծելու հարցում մեծապես օգտակար եղան: Նրանցից շատերն այսօր էլ մեր շարքերում են...

Պարտք ենք համարում նշել, որ ճեմարանի սաները սննդի, բժշկական սպասարկման, տնտեսական այլ հարցերի իմաստով ևս բարվոք վիճակում են եղել: Alma mater—սնուցող մայր,—այսպես դիպուկ ու սպառնիչ է բնութագրում պրոֆ. Խ. Կանալյանը Գևորգյան ճեմարանը:

Գևորգյան ճեմարանն անմասն չէր կարող մնալ ժամանակի հասարակական-քաղաքական դեպքերից և հայությանը ալեկոծող խնդիրներից: Գևորգյան ճեմարանի գոյության ամբողջ ժամանակաընթացքը (1874—1917 թթ.) հայտնի է հայ կյանքի աննախընթաց ալեկոծումներով՝ արևմտահայության զանգվածային կոտորածներ, ապա և՛ եղեռն, ցարիզմի ոռոսականացման քաղաքականություն և հայ ժողովրդի ու եկեղեցու ընդդիմություն, հայ եկեղեցու կալվածքների բռնագրավում և բռնի ուժով հայկական ծխական դպրոցների փակում և այլն, և այլն: Այս շրջանում է, որ առաջ եկան ոչ միայն հայ կուսակցությունները, այլև հեղափոխական ալիքը Ռուսաստանում, որ և հասավ ծայրամաս, Հայաստան, Երևան, Գևորգյան ճեմարան... Մյուս կողմից՝ Գևորգյան ճեմարան ընդունվելիս ցուցաբերված անխորականության շնորհիվ այնտեղ կային տարբեր կուսակցությունների հարող ընտանիքների որդիներ, որոնք և Գևորգյան ճեմարանից ներս ստեղծում էին իրենց ազդեցության ոլորտները: Դրանցից շատերն իրենց պատկանած կուսակցություններում հետագայում բարձր դիրքերի հասան:

